

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Naučni skup: Sarajevo – grad i regija u vremenu i prostoru 2000. godine (Sarajevo, 23. i 24. IV 1981)

Kadić, Muhamed

1982

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/055be021-5793-4f2b-8370-61880c6c2e0c>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
UNIVERZITET U SARAJEVU
SKUPŠTINA GRADA SARAJEVA

POSEBNA IZDANJA
KNJIGA LVII

ODJELJENJE TEHNIČKIH NAUKA
Knjiga 11.

NAUČNI SKUP

SARAJEVO — GRAD I REGIJA
U VREMENU I PROSTORU
2000. GODINE

[Sarajevo, 23. i 24. IV 1981]

(ORGANIZACIONI ODBOR: akademik Muhamed Kadić, predsjednik, akademik
Hasan Hadžiomerović, potpredsjednik; članovi: prof. dr Zdravko Pujić, prof. dr
Midhat Aganović, prof. Branko Veljković, inž. Boro Poznanović, dipl. oec
Ranko Rejić)

Redakcioni odbor:

Aganović Midhat, Hadžiomerović Hasan, Kadić Muhamed i
Pujić Zdravko

Urednik

MUHAMED KADIĆ,

redovni član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Tehnički urednik

ENES EKIĆ

SARAJEVO

1982.

UVODNO IZLAGANJE

MUHAMED KADIC

NEKI PROBLEMI I DILEME PLANA PROSTORNOG RAZVOJA GRADA I REGIONA SARAJEVA

Svjedoci smo jednog značajnog poduhvata u nastojanju za poboljšanjem čovjekove okoline u gradu Sarajevu, kakav se, po dubini i širini zahvata, rijetko može zabilježiti.

Grad Sarajevo se probija prema svojoj ljepšoj i svjetlijoj sutrašnjici — prema čišćoj atmosferi, obilju vode i energije.

U isto vrijeme mi se pitamo: *hoće li ovim zahvatima biti odstranjeno sve dosadašnje patnje jednog grada*, koji je svojim naglim porastom premašio svoje ranije okvire, predviđene i izrađene za znatno drugačije urbane, prostorne, infrastrukturne i demografske odnose? *Na žalost, neće.* Djelomična rješenja i poboljšani infrastrukturni odnosi mogu podsticati nove imigracije i reproducirati stare nevolje na višem stepenu. Zato je potrebno produžiti započetu akciju i ne dozvoliti da se probuđena inicijativa i interes građana ugasi u samozadovoljstvu zbog postignutih djelimičnih uspjeha.

Svjesni tih potreba, Skupština grada Sarajeva i Izvršni odbor Skupština udruženih opština zaključili su da se pristupi izradi Programa naučnih i stručnih studija »Sarajevo u vremenu i prostoru 2000-te godine« kao podloge za pripremanje analitičko-planskih dokumenata, Plana prostornog razvoja i drugih akcija, u cilju vođenja konkretne politike društveno-ekonomskog razvoja grada Sarajeva kao društveno-političke zajednice od 10 udruženih opština.

U ovoj fazi priprema za izradu Dugoročnog društvenog plana neizbježno je potrebna pomoć i efikasna saradnja mnogih naučnih i stručnih ustanova — povezivanje nauke i prakse. U tom pogledu posebno mjesto treba da ima Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

U mnogobrojnim svojim inicijativama da se uključi u aktivnosti razvoja Republike, Akademija je prije duže vremena uspostavila u tom cilju saradnju sa Skupštinom grada.

Kao rezultat tih inicijativa Akademija nauka i umjetnosti BiH se ovim naučnim skupom uključuje u proces dugoročne naučne pomoći gradu-domaćinu u kojem i Akademija nauka i umjetnosti BiH ima svoje sjedište.

U ovom naučnom skupu, zajedno s Akademijom i Skupštinom grada, sudjeluje i Univerzitet u Sarajevu, na temelju postojeće zajedničke naučne aktivnosti između Akademije i Univerziteta, kao i znatan broj naučnih i stručnih radnika, koji svojim referatima i sudjelovanjem u diskusiji učestvuju u savjetovanju.

Na ovom savjetovanju mi nastojimo da definiramo neke *bazične podloge* koje će poslužiti za izradu programa i plana prostornog razvoja grada i regiona Sarajeva do 2000-te godine.

»Značaj same Akademije nauka i umjetnosti BiH, njena uloga u strategiji dugoročnog razvoja grada i regiona, te naročito bazni karakter teme koju će Akademija nauka i umjetnosti obrađivati, kao *vizionarsko sagledavanje razvoja* socijalističkog samoupravnog društva XXI vijeka, utiče da se ne daje njena detaljna razrada, mogući učesnici u obradi tema i sl.«

To je definicija ovog zadatka Akademije, koju je dao Zavod za planiranje razvoja grada, i koju prihvatamo kao okosnicu za naš rad.

Zbog toga ovo naše savjetovanje ne može i ne mora rezultirati nikakvim planovima prostornog uređenja, čak niti programskim podlogama za izradu planova. Ali nam može pomoći da naučimo, i na multidisciplinarnan način, razjasnimo neke dileme i revalorizujemo neke ključne programske podloge za planove prostornog razvoja.

Do sada su ostvareni značajni poduhvati u razvoju koji se ne smiju potcjenjivati, ali su počinjene i mnogobrojne neizbježne greške, pred kojima ne smijemo zatvarati oči. Nije nam namjera da ublažavamo ili prešućujemo neke od neusklađenosti našeg razvoja, nego da ih otkrivamo i usmjerimo diskusiju i konfrontacije prema njihovom razrješavanju. Idemo za konfrontacijom stavova, za razmjenom i borbom mišljenja i njihovog usaglašavanja u ovoj multidisciplinarnoj problematici, u kojoj očekujemo ne samo mišljenje urbanista, nego i mnogih drugih — ekonomista, sociologa, demografa, ekologa, politikologa, pravnika i drugih.

Prostorni razvoj grada ne može se odvajati od razvoja njegovog regiona. *Grad i region* nisu međusobno suprotstavljene, nego komplementarne kategorije. Regionalna komponenta je danas moderna komponenta u nastojanju da se izravnaju razlike u stepenu razvoja pojedinih krajeva, da se pojača udarna snaga regionalnih gradova u zajednici s njihovim regionima.

Veliki dio dosadašnjih nevolja grada Sarajeva potječe iz nerazvijenosti njegovog regiona. Desetine, pa i stotine hiljada imigranata su se slijevale u grad pretežno iz njegovog regiona u potražnji za zaposlenjem, školovanjem, zdravstvenom uslugom, snabdijevanjem, rekreacijom i kulturom. Bespravna

stambena izgradnja i niz drugih negativnih posljedica koje je ona prouzrokovala, u krajnjoj mjeri mogu se svesti na *monopolistički položaj grada* u odnosu na njegovu nerazvijenu gravitacionu oblast.

S obzirom na to, nije li možda potrebno Programu prostornog razvoja grada dodati jednu *novu komponentu-regionalnu*? U saglasnosti sa Skupštinom grada mi smo tu komponentu dodali ovom savjetovanju, a nadamo se da će ona efikasno djelovati i u svim daljnjim akcijama razvoja i proširiti razvoj grada na razvoj regiona.

Čini nam se da postoje vrlo povoljne šanse za njihov zajednički razvoj.

Da bi region mogao odigrati pozitivnu ulogu u zajedničkom razvoju potrebno je aktivirati njegove ekonomske, socijalne, infrastrukturne i naseobinske komponente.

Industrijalizacija regiona — pouzdan je i neizbježan put za njegovo unapređenje. Industrijalizacija ne znači da bi u svakom mjestu morala postojati neka industrija. Dovoljno je da industrijski pogoni, kao centri zapošljavanja, budu locirani na povoljnim i lako savladivim udaljenostima od naselja, u njihovoj gravitacionoj oblasti.

Ne moraju to uvijek biti neke velike industrije, nego često disperzirani pogoni nekih krupnih industrija, ili dodatni pogoni nekih industrija u gradu, čije proširenje nije pogodno za uže gradsko područje. *Disperzija industrije* u šire regionalno i ruralno područje ima, osim društvenog, i strateški značaj.

Poljoprivreda — ratarstvo, stočarstvo i voćarstvo — predstavlja drugu snažnu polugu u ekonomskom razvoju regiona.

U okviru odnosa između grada i regiona značajnu ulogu igra i pitanje da li agrarna okolina ima mogućnosti da razvija svoje resurse za snabdijevanja grada prehrambenim artiklima i poljoprivrednim sirovinama i da svojom potrošnjom aktivira raznovrsne potencijale grada.

Skoro 95% cjelokupne površine regiona, općenito i uslovno rečeno, predstavlja vangradska i agrarna površina. Tamo žive, uzevši u prosjeku zemlje, 2/3 cjelokupnog stanovništva, i onog koje se ne bavi poljoprivredom. To je jedna snažna i opasna demografska retencija, koja bi mogla da preplavi urbana naselja i izazove snažnu ekonomsku i naseobinsku katastrofu, ako se ne poduzmu odgovarajuće društveno-ekonomske mjere za sprečavanje takvih pojava.

Razvijena moderna i intenzivna poljoprivreda i stočarstvo pružaju mnogo mogućnosti za zapošljavanje i to kako u čisto ruralnim, tako i u mnogim pratećim aktivnostima moderne poljoprivrede.

Veliki dio teritorije sarajevskog regiona je planinskog karaktera, s nadmorskim visinama između 470 i 1200 m, te je podoban za unapređenje aktivnosti brdsko-planinskog područja, naročito stočarstva. Raznovrsni melioracioni zahvati, poboljšanje planinskih pašnjaka, lokalne akumulacije za snabdijevanje vodom, razvijanje mini farmi, različite forme udruživanja u poljoprivredi i stočarstvu, otkupne stanice, mljekare, punktovi za preradu poljoprivrednih proizvoda, centri za snabdijevanje, mješaone stočne hrane,

servisni centri za održavanje mehanizacije i mnogi drugi kapaciteti predstavljaju šansu za aktiviranje ruralnog područja u regionu i zapošljavanje one radne snage, koja bi se inače odlijevala u gradove.

Posmatramo pod uglom korištenja fizičkog prostora javlja se stalan *konflikt između urbanih djelatnosti* kao potrošača tog prostora i *poljoprivrede* za koju ruralni prostor predstavlja radni prostor i uslov opstanka.

Potrebno je prekinuti s rasipničkom praksom korištenja ravničarskih i oraničnih površina za podizanje raznih građevinskih objekata, industrija i objekata infrastrukture, akumulacija, otvorenih kopova i deponija otpadaka. Zato je u planovima prostornog razvoja potrebno *zaštititi poljoprivredne površine* dobrog boniteta, kao i površine i veće komplekse podobne za budući razvoj moderne mehanizovane krupne proizvodnje na budućim društvenim površinama, ili površinama udruženih proizvođača.

U pogledu *rasporeda naselja i proizvodnih punktova* poljoprivreda ima svoje specifične zahtjeve, koji su u suprotnosti sa uživiljenim shvatanjima urbanista, naviklih na shvatanja iz urbanih uslova, okrenutih prema koncentraciji naselja.

Intenzivna poljoprivreda zahtijeva da distance između mjesta stanovanja i mjesta rada ne premašuju udaljenost od pola sata hoda ili vožnje. Pošto se u poljoprivredi pretežno radi o pješačkom hodu nameće se sitni »raster« od 2 km za raspodjelu radnih i stambenih centara. Ovaj zahtjev dovodi do *usitnjavanja i disperzije ruralnih naselja i radnih punktova*. I mnoge zemlje za koje je ranije bilo karakteristično koncentrisano krupno agrarno naselje, kao Italija, Španija i dr., idu danas za disperzijom tog naselja u sitnije jedinice, rasute po terenu. Ova okolnost je donekle pogodna u vezi sa disperzivnim karakterom naših postojećih agrarnih naselja.

Prirodni resursi u regionu — mineralna bogatstva, nalazišta građevinskog i ukrasnog kamena, šljunkare, mineralni izvori i ljevovite vode, prirodne ljepote i mnogobrojne mogućnosti za razvijanje turizma, sporta i rekreacije, seoskog turizma i domaćih radinosti, mogu predstavljati važnu mogućnost sticanja dodatnih prihoda i razvijanja mnogobrojnih aktivnosti u regionu.

U interesu razvoja regiona potrebno je pojačati izgradnju *lokalnih saobraćajnica*, koje su do sada bile uglavnom prepuštene lokalnim inicijativama i samofinansiranju.

U vezi sa saobraćajem, javlja se kao naročito težak problem *ukidanje dosadašnjih uskotračnih pruga* u sarajevskom regionu i drugdje.

Ova mjera, koja je bila izazvana eksploatacionim troškovima ŽTP, i jednostrano posmatrana i ostvarena, prouzrokovala je na drugoj strani značajne štete.

Motorni saobraćaj nije bio, niti će biti u stanju da nadomjesti željeznički, čak ni putnički, a pogotovu ne teretni saobraćaj, zbog nestašice skupo uvoznog goriva, oskudnog voznog parka i dovoljno kvalifikovanog i savjesnog osoblja.

Tako su danas mnoga mjesta u sarajevskom regionu, u istočnoj i zapadnoj Bosni i u Hercegovini, kao Višegrad, Goražde, Foča, Čajniče, Travnik, Jajce, Bugojno i dr. odrezana od Sarajeva i drugih centara, a i međusobno jedna od drugih.

Napuštene pruge, s kojih su odmah demontirane tračnice i ostali gornji stroj, služe danas kao majdani kamena za okolna sela, koja se snabdijevaju tesanim kamenom iz željezničkih objekata i podižu od tog materijala divlja naselja na samom tijelu, bivše pruge. Tako jedna nedovoljno promišljenja mjera upropaštava tekovine, u koje su nekada uložena velika materijalna sredstva i savladani mnogi tehnički problemi, a istovremeno doprinosi raslojavanju naseobinskog sistema i cjelokupne naseobinske cjeline na širokim teritorijama regiona.

Vodoprivreda svojim intervencijama i ukazivanjem na probleme utječe u znatnoj mjeri na cjelokupnu sudbinu regiona i još šireg područja.

Problem uređenja vodotoka i režima voda, okolnost da se mnoge urbane, industrijske i ruralne aglomeracije nalaze na izvorišnim dijelovima Miljacke i Bosne, zaštita izvorišta, problemi budućih akumulacija i rezervisanje prostora za njihovu izgradnju — to su samo neki aspekti vodoprivredne problematike u razvoju regiona, na koje očekujemo odgovore od prisutnih specijalista iz te oblasti, koji sudjeluju na ovom našem skupu.

Mreže naselja — u pogledu njenog stvaranja i rekonstrukcije u regionu preporučljivo je usmjeravati razvoj odgovarajućim samoupravnim mjerama, prema jačanju stanovitih *razvojnih centara u regionu*.

U tim razvojnim centrima bi trebala biti većina radnih mjesta u industriji, poljoprivredi, snabdijevanju, prosvjeti, zdravstvu i ostalim društvenim službama. Te centre potrebno je postepeno razvijati i snabdijevati odgovarajućom opremom za gore navedene funkcije, kao i mogućnostima za razvoj sporta, zabave, rekreacije i kulturnog života, tako da oni postanu uistinu atraktivni za naseljavanje stanovništva, koje teži za preseljavanjem u urbana naselja. Ti centri treba da istovremeno pružaju stanovništvu svojih gravitacionih oblasti većinu onih službi zbog kojih oni inače idu u Sarajevo. Njihova oprema bi bila ovisna o veličini i ekonomskoj snazi njihove gravitacione oblasti. Zbog toga oni ne bi mogli biti podjednako opremljeni ni razvijeni, nego bi se među njima razvijali stanoviti hijerarhijski odnosi u smislu opremljenosti i međusobne saradnje, na raznim poljima i nivoima aktivnosti.

Na taj način bi nekoliko slabije opremljenih centara s njihovim gravitacionim oblastima gravitiralo oko jednog ili više centara višeg reda, dok bi u pogledu vrhunskih službi, koje zahtijevaju skupu opremu i velik broj korisnika, bili upućeni na Sarajevo, kao centar regiona i Republike.

Da li bi bilo moguće da se, po uzoru na udruženih 10 opština i grada Sarajeva, razvije jedan naseobinski sistem u kome bi, uslovno rečeno samo kao primjer, Sokolac, Rogatica, Han Pijesak, Olovo, Kladanj, Kalinovik, Foča, Goražde, Rudo i druga naselja koja saobraćajno gravitiraju prema Sarajevu, bili članovi jednog *policentričnog naseobinskog sistema*, sa Sarajevom kao regionalnim i republičkim centrom? Da li bi se slični naseobinski siste-

mi mogli stvoriti oko nekih drugih snažnih centara kao što su: Zenica, Tuzla, Banja Luka, Mostar i drugi? U taj sistem bi bila uključena i sva ruralna naselja.

Razumije se samo po sebi da bi takav policentrični naseobinski sistem zahtijevao dobru i efikasnu mrežu saobraćajnica između pojedinih centara i unutar njihovih gravitacionih oblasti.

Razvoj policentričnog sistema naselja, kao i razvoj *regiona* ne bi mogao biti u isključivoj brizi i ekonomskoj snazi Sarajeva, kao njihovog centra. To je istovremeno, i u prvom redu, *zadatak prostornog razvoja Republike*, u vezi s planovima prostornog razvoja Republike i sa susretnim planiranjem razvoja pojedinih opština, regiona i Republike, a na osnovama društvenog samoupravljanja i sporazumijevanja.

U tu svrhu su potrebne i odgovarajuće inicijative i akcije iz regiona. Zato smo na ovo savjetovanje pozvali i pojedine opštine iz regiona i predstavnike drugih perspektivnih regionalnih centara.

Postoji niz zabrinjavajućih pojava u regionu koje je potrebno sprečavati. Isto tako je potrebno držati u vidu stanovite buduće prostorne zahtjeve u regionu, koji momentalno još nisu došli do izražaja.

Spomenućemo, samo kao podsjetnik, neke od njih:

Neplansko podizanje seoskih naselja na magistralnim saobraćajnicama i u susjedstvu urbanih naselja, ali izvan njihove jurisdikcije, ugrožava javni saobraćaj i remeti naseobinski sistem, podstiče privatnu parcelaciju orančnih površina i postavlja urbana naselja pred buduće obaveze opremanja tih naselja infrastrukturom, kada ona srastu s gradom.

Slična je situacija s *naseljima vikendica*, koja često kvare pejzažne ljepote i imaju perspektivu prerastanja u stambena naselja sa lošom infrastrukturom.

Postepenim prelazom naše zemlje u više stepene razvoja kretanje naselja i radnih kapaciteta počinje da se postepeno obrće u suprotnom smislu — dolazi do dekoncentracije i disperzije iz grada u region.

Struja migranata iz ruralnog područja u grad, istina, ne prestaje, ali slabi, dok se postepeno ocrta budućí smisao kretanja — iz grada u urbanizirano savremeno selo. Tehnološka destrukcija distanci skraćuje udaljenosti, dolazi do pojava tzv. »rurbanizacije« čiji će prvi cilj biti baš postojeća naselja vikendica.

Tako postepeno blijedi granica između područja grada i područja regiona, ne samo prostorno nego i u svakom drugom smislu.

Budući aerodrom Sarajevo će vjerovatno morati biti izmješten iz Butira u region, kada zahtjevi pojačanog zračnog saobraćaja i narastanje grada oko Butmira nametnu takvo rješenje.

Buduće trase dalekovoda visokog napona, koje zahtijevaju slobodne širine do oko 300 m, uz vrlo ograničene mogućnosti korištenja za druge svrhe, već sada nameću potrebu rezervisanja odgovarajućih pojasa terena.

Sličan je slučaj sa potrebom rezervisanja površina za buduće vodene puteve, kanale, plinovode, magistralne saobraćajnice i lokalne vodene akumulacije.

Uputno bi bilo misliti i na eventualnu potrebu smještaja *budućeg nuklearnog reaktora*, koji prema sadašnjem stanju tehnologije, zahtijeva udaljenost od 20—30 km od naseljenih mjesta.

Objekti Zimske olimpijade u velikoj mjeri zadiru u oblast regiona, prostorno, infrastrukturno, estetski, ekološki i ekonomski, nudeći istovremeno perspektivu razvoja grada i regiona kao važnog internacionalnog sportskog centra.

Sarajevo nije uvijek imalo dominantnu ulogu u Bosni i Hercegovini. Kao što ju je steklo, tako je može i izgubiti u međusobnoj utakmici s nekim drugim centrima i u savremenim uslovima samoupravnog razvoja.

Sarajevo već gubi neke atribute svog monopolnog položaja u nekim sektorima privrede i kulture. Ali to ne znači da ono gubi svoj *raison d'être* — ono ga možda samo mijenja.

Veća selektivnost u izboru sadržaja gradskog života, jači naslon na razvijeni region i postojeće snažne faktore razvoja kao što su »Energoinvest«, »UPI«, »Unioninvest«, »Famos«, »Šipad«, »TAS«, »Bosnalijek« i dr., usmjeravanje investicija u razvoj regiona kao policentričnog sistema naselja, ubaciće grad i region u novu razvojnu orbitu.

Razvoj grada Sarajeva je u velikoj mjeri uslovljen razvojem cijele Republike i Federacije, u svakom pogledu, pa i u demografskom. Zato je stvaranje analognih centara razvoja u težištima pojedinih oblasti, kao što je Zenica, Tuzla, Mostar, Banja Luka i dr. od velikog značaja za razvoj demografske, a time i mnogih drugih komponenata u samom Sarajevu.

Zbog toga se nameće nužnost susretnog planiranja razvoja grada, regiona i Republike.

Prelazeći s razmatranja razvojnih problema regiona na probleme *prostornog razvoja grada*, mi sebi postavljamo početno pitanje:

Koja i kakva prostorna i urbanistička rješenja podstiču cjelokupni razvoj jednog grada i unutar tog grada, razvoj samoupravnih, humanih, međuljudskih odnosa? I odmah jedno podpitanje u odnosu na Sarajevo:

Kakvo se demografsko i prostorno širenje grada može predvidjeti u daljoj budućnosti, da li ga podsticati ili ograničavati, i kako?

Porast broja stanovnika u Sarajevu pokazuje nagao skok između 1945. i 1975. godine. Dok se broj stanovnika do 1945. godine povećavao približno za 1000 stanovnika godišnje, tako da je za 30 godina prije 1945. godine porastao za 30.000, on za sljedećih 30 godina, od 1945. do 1975. godine iznosi 255.000, dakle skoro 10 puta brže.

Radi se o pretežno mehaničkom porastu, prilivom velikih masa seoskog stanovništva, što je prouzrokovalo niz poznatih negativnih pojava i po-

teškoća u razvoju grada, što se opet povratno negativno odrazilo na razvoju regiona. Zbog toga su neke razvojne komponente grada spale na standarde analogne standardima u nerazvijenim zemljama.

Na sreću, grad je ipak prebolio znatan dio tih početnih bolesti svog razvoja. U toku 30 godina dio imigranata se opismenio i okvalifikovao, a njihova slijedeća generacija je danas naša mlada radnička klasa i znatan broj visokoškoloranih i kvalifikovanih stručnjaka i radnika.

Staro gradsko stanovništvo je znatno »razvodnjeno« snažnim imigracijama, čime su se izgubili raniji standardi urbanog ponašanja. Promijenio se socijalni sastav stanovništva, pojavila su se mnoga protivrječna kretanja i ponašanja, što je od velikog značaja za razvoj grada.

Zbog toga *sociološko-demografska proučavanja* imaju veliku važnost za prognoziranje ljudskih potreba i budućeg ponašanja građana.

Predstojeća statistička istraživanja i popis stanovništva dade pouzdanije podatke o budućim trendovima porasta grada, ali mi, na temelju analogija s drugim sličnim centrima, možemo očekivati znatan porast domaćinstava i stanovnika od 1971. do danas i od danas do 1985. i dalje.

Pojave nagle demografske ekspanzije se očituju i u mnogim drugim gradovima i zemljama izazivajući u isto vrijeme i dva međusobno suprotna gledanja na taj fenomen.

Zagovornici velikih koncentracija stanovništva u gradovima ističu njihove mnogobrojne prednosti, kojim treba zahvaliti niz tekovina savremenog društva, tako da je njihovo postojanje nesumnjiv znak i uslov napretka zemlje.

Protivnici takvih gledanja ističu da su savremeni veliki gradovi neželjen relikv proizvodnih odnosa u 19. stoljeću: danas je velegrad suvišan, a njegovo postojanje izaziva niz poteškoća, skupoću održavanja službi, trku između zagušenja i tehničkih sredstava za odstranjivanje zagušenja — trku koja je unaprijed riješena na štetu grada. Ranjivost u slučaju rata i prirodnih katastrofa, pojave kriminala i urbane patologije, postepeno izumiranje najvećih gradova kao New Yorka, Hamburga i dr. služe kao dokazi da je veliki grad preživio i da nema smisla da podstičemo njihovo nastajanje tamo gdje ih na sreću još nema.

Pitamo se: Da li se u slučaju Sarajeva radi o nekom nezaustavljivom procesu narastanja grada, demografskom i prostornom, procesu koji hrani sam sebe, ili o procesu koji se može zaustaviti na željenom stepenu porasta? Ako je to moguće, gdje su optimalne granice demografskog i prostornog razvoja grada Sarajeva i kako se one mogu održavati?

Smatram da se taj proces narastanja može ako ne zaustaviti, ono barem kanalizirati, razvojem regiona i drugih centara u Republici i Federaciji, kao što je ranije izloženo.

Potrebno je osloboditi se psihologije što većeg porasta grada — manije koja je zahvatila pojedine rukovodioce nekih naših republičkih centara.

Potrebno je početi misliti u relacijama regiona, Republike i Federacije i gradova kao članova policentričnog sistema. Treba dati prednost poboljšanju uslova života u naseljima.

Općenito se smatra da je u današnjim uslovima veličina grada od 400.000 do 500.000 stanovnika ona granica do koje se građani međusobno osjećaju kao sugrađani, gdje se veliki broj njih međusobno poznaje i pozdravlja, imaju svoje lokalne tekovine i klubove na koje su ponosni, imaju osjećaj pripadnosti gradu i osjećaj lokalnog patriotizma, poznaju svoje gradske odbornike i funkcionere. Smatra se da udaljenost za odlazak na posao i povratak s posla, u realnim sadašnjim uslovima »špica« u javnom saobraćaju, ne smije premašiti 1,5 sat, i da se u budućnosti mora stalno smanjivati — sve do ukidanja segregacije između mjesta rada i stanovanja.

To bi bile neke demografske, međuljudske i saobraćajne orijentacije u definisanju poželjnih veličina grada u našim današnjim uslovima.

Pri tom ponovno ističemo da ne postoji mogućnost ni potreba krutog određivanja takvih granica, jer napretkom saobraćaja i urbanizacije sve više blijede nekada oštro ocrtane granice između grada i regiona.

Istovremeno je jasno, da se odgovarajućim ekonomskim, urbanističkim, građevinskim i drugim mjerama može znatno utjecati na trendove razvoja u navedenom smislu.

Prostorni razvoj grada Sarajeva se već pet godina odvija na osnovi jednog dugoročnog dokumenta »Programa izgradnje prostornog razvoja grada Sarajeva za period 1971—1985. godine«.

Program je predvidio realizaciju 6 strategijskih projekata razvoja, među koje je uključena zaštita čovjekove sredine, transformisanje osovine razvoja grada od smjera I—Z na smjer S—J, saniranje prostora bespravne izgradnje, organizacija Zimske olimpijade i drugi projekti za poboljšanje standarda života u gradu.

Svi projekti su u toku realizacije i već se osjeća njihovo pozitivno djelovanje.

Bez obzira na svoje ranije i sadašnje poteškoće grad Sarajevo ima vrlo povoljne uslove za budući razvoj. Grad je situiran u povoljnim prirodnim uslovima. Ima prilično razvijenu laku industriju i naslon na tešku industriju Zenice, Vareša, Ilijaša i dr. i sjedište je nekoliko velikih privrednih sistema. Posjeduje brojčano jak kadar naučnih i stručnih radnika angažovanih u relativno velikom broju naučnih ustanova i fakulteta. Ima jaku umjetničku i kulturnu tradiciju.

Stanoviti znakovi urbane krize koji se manifestiraju u Sarajevu, javljaju se i u drugim našim gradovima i analogni su sličnim pojavama u mnogim gradovima kapitalističkih zemalja. U tim zemljama je kriza grada u stvari odraz krize kapitalističkog društva, a kod nas odraz neiskristaliziranosti i nedovršenosti izgradnje socijalističkih društvenih odnosa.

Mi još uvijek ne možemo da izbjegnemo tehničko, ekonomsko, urbanističko ni misaono nasljeđe kapitalističke urbanizacije, ne možemo da razvijemo socijalističku kreativnu misao u našem urbanizmu, niti prostorne realizacije u tom smislu.

Naša naselja se još uvijek ne razlikuju mnogo od gradova kapitalističkih zemalja.

Kao što svaki proizvodni sistem formira svoje odgovarajuće društvene odnose i kulturnu superstrukturu, tako on razvija i svoj specifični prostor i odnose u njemu, svoja naselja kojim utiskuje svoj pečat. Tako će i u socijalističkim zemljama pa i kod nas, vremenom doći do stvaranja socijalističkog prostora i naselja. To će se ostvarivati u onoj mjeri u kojoj se razvijaju socijalistički odnosi u društvu, sa stanovitim vremenskim zadržkama, potrebnim za kristalizaciju ostvarenja.

Mi u našim sadašnjim uslovima, kad nam još manjkaju mnoge teoretske postavke, teško možemo stvoriti viziju budućeg socijalističkog rada, možemo samo da nazremo neke osnovne uslove za njegov razvoj:

Društveno raspolaganje građevinskim zemljištem, prostorno i ekonomsko planiranje, ukidanje spekulacije zemljišnom rentom, ukidanje društvene segregacije u naseljima, podsticanje razvoja samoupravnih odnosa, zajedništva, susjedstva, mjesnih zajednica i lokalnih centara, smanjivanje prostorne segregacije između mjesta stanovanja i rada, u okviru ekoloških mogućnosti itd.

U nastojanju da omogućimo postepeni razvoj »novog prostornog okvira za novo socijalističko društvo« nastojmo da bar ne stvaramo sada nešto, što bi se u budućnosti ispriječilo kao zapreka tom nastojanju.

U vezi s tim, mi sebi neizbježno postavljamo jedno suštinsko pitanje: *Zašto su neka naša nova naselja tako siva, dosadna i monotona? Zašto su tako bezlična, konfekcijska, tako slična jedno drugom?*

Je li to usljed pomanjkanja kreativnosti naših arhitekata i urbanista? Ili je to posljedica trke projektanata da idući linijom manjeg otpora što prije ispune svoj radni zadatak i ostvare svoj dohodak? Ili je to utjecaj lokalnih investitora, koji u svojim nezajažljivim ambicijama »ne daju preda se« drugim mjestima, nego žele na dlaku sve isto? Ili je kombinacija svih tih faktora dovela do one neljudske uravnilovke koja tako bezdušno ubija ljepotu naših gradova?

Kako su sretna ona malobrojna mala mjesta, koja su do sada izbjegla tu invaziju na svoje ambijentalne vrijednosti, u kojim su se do sada sačuvali biseri ambijentalne ljepote naših gradića, kao što je stara čaršija u Tešnju, neki dijelovi stare Tuzle, Kreševa i dr. ili makar i rekonstruisani dijelovi čaršije u Sarajevu, Mostaru i dr.

Human grad se ne može planirati bez obzira na njegovu prošlost, koja je na njemu ostavila materijalne spomenike svog sjaja, svoje bijede, svog načina života i shvatanja. Potrebno je zadržati sve ono što čini šarm, šarolikost ambijenta i fizionomiju grada, a uklanjati samo ono što uistinu ne odgovara današnjim uslovima života.

Posmatrajući Sarajevo pod tim uglom možemo reći da se grad sastoji od tri različita dijela, od kojih svaki ima svoj historijski pečat: *Stari*

grad iz predokupacionog vremena, *Novi grad* nastao za vrijeme austrougarske okupacije i u međuratnom periodu stare Jugoslavije i *Sadašnji grad* koji niče pred našim očima, od oslobođenja do danas i u budućnosti.

Svaki od ta tri dijela grada potrebno je tretirati na odgovarajući način, poštujući njegovu individualnost, uz istovremeno uključivanje u zajedničku prostornu cjelinu individualnih razlika.

Stari grad se razvio i u priličnoj mjeri održao i do danas, kao tip srednjoistočnog i tursko-balkanskog grada s tvrđavom, podgrađem — mahalama, esnafskom čaršijom, s amfiteatralnim položajem mahala prema čaršiji, s komšilucima, baštama, lokalnim centrima — »mejdanima«, džamijama i grobljima kao centrima pojedinih mahala itd.

Austro-ugarska je pametno postupila što nije dirala u taj dio grada, štitila ga je iz razloga koje ovdje ne možemo objašnjavati, a izgrađivala ispod njega novi srednjoevropski dio grada u ravnici, za potrebe kapitalističkog društva, koje se nisu mogle realizovati u starom esnafskom Sarajevu.

U starom dijelu Sarajeva, a i nekim dijelovima regiona, postoji *visoka koncentracija kulturno-historijskog nasljeđa*, koje nije dovoljno istraženo. Historijska jezgra starog Sarajeva, kao i Mostara, Jajca i dr. spadaju u najvišu kategoriju po međunarodnim kriterijima.

Na žalost, mnoge od tih ambijentalnih i arhitektonskih vrijednosti su već uništene, najprije administrativnim useljavanjem imigranata u stambene kuće i avlije starog Sarajeva, a kasnije raznim građevinskim i špekulantskim intervencijama samih vlasnika.

Lijepo kaldrmisane sarajevske avlije su izbetonirane za parkiranje automobila, bijeli avlijski zidovi i starinske kapije su nadomješteni ružnim garažama i garažnim vratima, nekadašnje loze — penjalice su isječene, jednako kao i visoka starinska stabla jablana i voćaka.

Agresivni investitori, svojim vezama i novcem, proglašavaju ambijentalne vrijednosti znakovima primitivizma i reakcije, da bi, nakon njihovog rušenja, na tim mjestima podizali svoje objekte. Tako na skladnim padinskim dijelovima grada niču glomazni građevinski blokovi i soliteri.

Ovako uništavanje spomenika prošlosti je i uništavanje dijelova svjetske kulture, pa nameće dužnost i državi da spriječi ovakve pojave, ako stanovnici nemaju dovoljno afiniteta ni energije za održavanje spomenika.

S druge strane, čuvanje spomenika i tradicija predaka je izvor ljubavi građana prema svom gradu i svojoj prošlosti, prvi izvor patriotizma i ljubavi za svoju zemlju, to je dakle patriotska dužnost.

Ako toga nema onda imamo posla s iskorijenjenom masom žitelja, ravnodušnih prema svemu šta se oko njih događa.

Šta da se učini za očuvanje još preostalih i eventualnu rekonstrukciju ambijentalnih i arhitektonskih vrijednosti starog grada?

Zaštititi ono što je preostalo, revalorizirati ga i na adekvatan način prilagoditi savremenim potrebama, osavremeniti ga i kompletirati.

Padinski dijelovi starog grada su ekološki najvrjednije stambene površine. Obnoviti stambeni fond uz čuvanje svih zatečenih karakterističnih principa izgradnje, čuvanja zelenila, prava na vidik, prava intimiteta, bez unošenja krupnih i stranih volumena u taj ambijent.

Jasno je da se kod gradnje novih objekata ne mogu imitirati stari objekti iz jednog prohujalog vremena ni prenositi u savremene uslove, a da se ne upadne u vode kiča. Međutim, postoji određeni skup ideja i materijalnih uslova života koji se, kao način gledanja, prenosi neokrnjen kroz razne faze života, s koljena na koljeno, kao emotivna i kulturna baština generacija, kao »duh naroda«. Zahvaljujući tome moguće je zadovoljiti i savremene potrebe uz poštovanje duha pozitivne tradicije. Kome manjka taj osjećaj taj neka se ne upušta u projektovanje i građenje u starom Sarajevu, Mostaru, Jajcu i drugdje. Ima dosta i drugih zadataka na kojim se mogu afirmisati arhitekti, kojim manjka afinitet za kulturno nasljeđe.

Potrebno je zadržati u osnovi staru mrežu ulica, uz njihovo mjestično i postepeno ispravljanje i širenje, gdje je to neophodno. Potrebno je također sačuvati i zaštititi stara muslimanska groblja, koja su ne samo ambijentalni spomenici, nego i bogat izvor historijskih podataka.

A najviše, i prije svega, potrebno je razbiti onaj čudni i destruktivni poacjenjivački odnos prema svim vrijednostima starog grada, čiji je izvor u primitivističkim porivima pojedinaca.

Novi grad u Sarajevu predstavlja arhitektonsko-urbanistički odraz prodora kapitalističkih odnosa u esnafsko-feudalno tkivo starog grada.

Mjesto esnafske kolektivne discipline u građenju, proklamovano je neograničeno pravo pojedinaca za neobupdanu špekulaciju građevinskim zemljištem i objektima. Nastupilo je vrijeme arhitektonsko-urbanističke samovolje, zagađivanja vode i atmosfere i međuljudskih odnosa.

Na sreću, Austro-ugarska nije zadirala u stare dijelove grada, osim u iznimnim slučajevima, poštovao se strogi »Građevinski red za grad Sarajevo«, birokratski uskogrudan ali barem respektovan, koji je sprečavao opasnije narušavanje javnih interesa.

Veća šteta je nastupila u periodu između dva rata, pod vlašću stare Jugoslavije. Na sreću, to vrijeme nije raspolagalo znatnijim investicionim sredstvima, tako da ni počinjene štete nisu tako velike kakve su mogle biti.

Bez obzira na stanovite promašaje iz austrougarskog perioda i perioda između dva rata, to doba je ostavilo stanoviti broj vrijednih objekata i ambijenata, koje je potrebno čuvati. Ta potreba zaštite spomeničkog fonda iz tog vremena ne bi se smjela odnositi samo na opće poznate i vrijedne objekte, kao što je Muzej, Vijećnica, Pozorište, Pošta i sl., nego i na mnogo naoko sitnih i beznačajnih objekata, kao što su željezni mostovi kod Skenđerije, Pošte i Zrinjskog ulice, Bistrička željeznička stanica, interijeri sarajevske pošte, bivša banka Slavija na Obali, razni detalji uređenja ulica kao što su metalne ograde i sl. Sve su to ostaci jednog specifičnog ambijenta, koji su na žalost u velikoj mjeri zanemareni i zapušteni.

Postoji jedna *gradacija mjerila* u odnosu između starog i novog grada, pa i između novog i sadašnjeg grada.

Stari grad je grad sitnih prizemnica i jednokatnica, postavljenih u smjeru izohipsa, tako da sačinjava skladnu kompoziciju istovrsnih elemenata protkanih vertikalama jablana i munara.

»*Novi grad*« ima kao mjerilo krupne višekatnice, većinom do četverokatnice.

Sadašnji grad je djelomično krenuo prema izgradnji solitera do 20 i više katova, koji su već doživjeli društvenu osudu, kako s humane, tako i s ekonomske strane. Drugi karakteristični elementi sadašnjeg grada, tzv. »megastrukture« i »pokrenuti nizovi megastruktura« su novog datuma i još nisu doživjeli društvenu ocjenu, koja bar u odnosu na neke njihove elemente, ne može biti sasvim pozitivna.

U »novom« gradu je potrebno rekonstruisati velike stambene blokove i njihova dvorišta, ozeleniti ih i pretvoriti u dječja igrališta i prostore za rekreaciju, ukloniti garaže iz njih, prizemlja djelomično pretvoriti u zanatske radionice i druge uslužne centre, kreirati pješačke prolaze kroz dvorišta blokova.

Sužavanje protočnog korita Miljacke i kreiranje pješačkih skverova duž Miljacke, sa klupama za odmor i zelenilom, ubrzalo bi ne samo protok malih voda nego bi obogatilo i mogućnosti pješačkog kretanja u gradu.

Naročitu pažnju i podršku zaslužuje ideja *obrtnja osovine grada* od uzdužnog smjera istok-zapad na poprečni smjer sjever-jug, gradnjom naselja Betanija na sjeveru i budućeg naselja Lukavica na jugu od grada. U tom smislu se gradnja tunela ispod Vraca nameće kao prioritetan tunnelski potez ispred svih sličnih u gradu za ostvarenje transverzale Betanija — Lukavica.

Sarajevo je na raskrsnici. Hoće li i dalje ići isključivo tehnokratskim putem uništavanja svog identiteta, ili će oplemenjivati svoje prostore za humano ljudsko prebivalište, koje ljudi vole i spremni su da brane?

Hoće li naša epoha ostaviti na licu grada svoj humani socijalistički pečat? To ovisi o nama svima.

S t a n o v a n j e — predstavlja osnovnu funkciju svakog grada. Stambena politika angažuje kod nas 8—10% cjelokupnog nacionalnog dohotka. Ona predstavlja osnovnu komponentu životnog standarda i uslovljava, direktno ili indirektno, aktivnosti mnogobrojnih privrednih oblasti i grana.

U predstojećem periodu srednjoročnog plana 1981—86. očekuje nas niz zadataka intenzivne izgradnje stanova, kao što je izgradnja naselja Betanija za 30—35.000 stanovnika i završenje započetih stambenih naselja. U do gledno doba može se očekivati izgradnja velikog naselja Lukavica i dr. Slične akcije se predviđaju na teritoriji cijele SFRJ tako da se u tom pogledu predviđa izgradnja oko 820.000 stanova, što je ravno veličini nekoliko republičkih centara sa stanovništvom od oko 3,5 miliona ljudi. U ovakvu akciju bi se uključila intenzivna izgradnja potrebne infrastrukture i društvene opreme a tu akciju nadmašuje za nekoliko puta izgradnja niza proizvodnih ka-

paciteta i njihove prateće opreme. Jednom rječju nalazimo se *na pragu vrlo intenzivne urbanizacije* koja može značiti prekretnicu u urbanizaciji naše zemlje u cjelini, i našeg grada Sarajeva u tom okviru.

Ovakvo značajna akcija ne smije biti prepuštena neplanskim pristupima, nego je potrebno *usmjeriti je prema izgradnji društvenog i prostornog okvira* za razvoj budućih oblika socijalističkog samoupravnog društva.

Neodrživo je i nedopustivo mišljenje Corbusier-a da je kuća »mašina za stanovanje«. Takvo mišljenje je odraz nehumanih robno-novčanih odnosa u kapitalističkom društvu prema toj osnovnoj ljudskoj potrebi.

Mi, na žalost, još nismo našli pravi stav u pitanjima stambene politike. S jedne strane djeluju robni odnosi u zemljišnoj politici i građevinarstvu, zasnovani na principima maksimalne zarade i rentabilnosti. Ali, istovremeno su stanarine tako niske da ne omogućuju ni održavanje a kamoli prostu reprodukciju stambenog fonda.

Djelovanje robno-novčanih odnosa u našoj stambenoj politici neodrživo je i sa stanovišta čistih robno-novčanih odnosa: stan ne može biti »roba« u našim uslovima, jer je stambeno tržište poremećeno usljed velike potražnje, a male, skoro nikakve ponude.

Stan, dakle, nije »roba«, nego masušna ljudska potreba za čije zadovoljene moramo naći odgovarajuća rješenja. Rješenje svakako nije u gradnji skupih stanova i naselja, više pod utjecajem mode i projektantskih pretenzija, nego u skladu s našim potrebama i mogućnostima. Slični nehumani i asocijalni pristupi u rješavanju stambenih zgrada dolaze do izražaja u projektovanju i izgradnji visokih, mnogospratnih mastodontskih zdanja, tzv. »solitera«, u kojim su bijedna ljudska bića zbijena u nečovječnim kavezima, gdje susjed susjeda ne poznaje, odakle jedna djeca posmatraju sa dvadesetog kata velike prazne prostore između solitera. Soliteri su tipičan primjer zloupotrebe ljudske stambene nevolje i nadmenog međusobnog nadmetanja arhitekata i investitora.

Naučno je dokazano da su oni najskuplji način gradnje stanova, da se i ne govori o opasnostima u slučaju požara i sličnih nevolja. Građani Sarajeva koji imaju iskustva sa stanovanjem u takvim objektima su u anketama energično odbacili solitere kao tip stambenih zgrada.

U prostoru Sarajeva postoje mogućnosti za nekoliko tipova stambenih naselja: koncentrisano ili disperzno, individualno ili kolektivno. Za svaki tip naselja postoje odgovarajući terenski, tehnološki i društveni uslovi. Za kolektivno stanovanje su najpogodnija naselja sa zgradama visine 4—5 katova, gdje nisu potrebni liftovi.

Objekti više spratnosti bi mogli doći u obzir samo u iznimnim i rjeđim situacijama.

Mnogi građani traže mogućnosti za individualno stanovanje i spremni su da ulože vlastita sredstva u izgradnju takvih kuća i naselja. Mislim da je pogrešan stav da se takvim građanima ne izlazi dovoljno u susret. Time se demobiliziraju znatna materijalna sredstva i inicijative za rješavanje stambenog pitanja.

Individualno stanovanje se može ostvariti u nekoliko tipova kuća i naselja: u individualnim kućama s baštama, u kućama u nizovima s predbaštama, u tzv. atriumskim kućama koje stvaraju tzv. »tepih kuća s individualnim atrijima u »tepihu« itd.

I veći prostori među spratnim kućama se mogu djelomično upotrijebiti kao lokacije za individualnu izgradnju. Naročito su padinski dijelovi grada pogodni za određivanje lokacija za individualnu izgradnju.

Jednoobraznost izgradnje pojedinih kvartova objektima istog tipa, iste visine, projektovanim u istim projektnim preduzećima, monofunkcionalnost pojedinih četvrti i ulica, bez trgovina, radionica i raznih uslužnih i zabavnih objekata stvara onu po zlu poznatu monotoniju naših novih naselja. U tom pogledu potrebno je ponovno vratiti život ulici kao mjestu sastajanja, susreta, događanja, senzacija.

Naročitu pažnju u stambenim naseljima potrebno je posvetiti djeci, omladini i starim ljudima.

Nije odgojno ispravno odvajati djecu od svijeta odraslih, kao što se to čini u velikim gradovima. U malim mjestima djeca sudjeluju, barem kao gledaoci, u svemu što se događa. Vide kako se pravi hljeb, muze krava, potkiva konj, montira guma, siječe meso, vide nestašluke lokalnih pijanaca i spadala, sudjeluju u svemu što se javno događa.

U velikim gradovima, po nekim principima čuvanja djece od iskušenja i opasnosti, ona se odgajaju u nekim sterilnim uslovima, njihova znanja su samo školska, verbalna, plaše se stvarnih događaja, stiču komplekse stida, bojažljivosti i bježanja od »grubog« života.

Školovanje djece i omladine — jedna je od najvažnijih funkcija grada. Škole treba da budu, zajedno s igralištima i drugim sportskim objektima, centri oko kojih se grupišu skupine stambenih zgrada.

Postavlja se pitanje da li su bolje velike centralne škole, ekonomične i opremljene svim uređajima na najvišem tehničkom i nastavnom nivou, ali otuđene od svoje okoline, ili manje škole, slabije opremljene, možda i skuplje, ali usko povezane s najbližim susjedstvom, kao društveni i kulturni centri svog susjedstva, a učitelji kao kulturni pioniri u tom centru.

To je pitanje na koje vjerovatno nije moguće dati samo jedan opće važeći odgovor, ali zaslužuje razmatranje i dogovaranje korisnika u svakom konkretnom slučaju.

S a o b r a ć a j — je krvotok je svakog grada, pa će izboru optimalnih rješenja integralnog saobraćaja na području grada i regiona biti posvećen veći broj specijalnih referata na ovom skupu. Od svih saobraćajnih sredstava automobil je najnezasitniji, pa često zahtijeva da mu se prinesu na žrtvu najvrjedniji dijelovi grada.

Takav je slučaj s jednim dijelom trase budućeg »autoputa« od parka u ulici Mirka Lazića do izlaska trase u ulici Hasana Brkića.

Na tom dijelu bi ta saobraćajnica, većinom u vidljivim usjecima, presjekla najvrjednije stambene tkivo padinskih dijelova grada okrenutih prema jugu. Mjestimično bi predstavljala kanjon širine 30—60 metara i dubine 10—20 metara, oivičen betonskim zidovima visine oko 12 metara. Time bi ovaj, arhitektonski, urbanistički i spomenički najvrjedniji dio grada, bio nepovratno razrezan na dva dijela i obezvrijedjen.

Vjerujem da ovaj dio trase autoputa nije dovoljno prostudiran, niti stručno ni društveno verifikovan, pa zahtijeva studiozniji postupak prije pristupa realizaciji ovog dijela puta — između ulica Mirka Lazića i Hasana Brkića.

Koštanje, ovog puta, bi predstavljalo značajno opterećenje za ekonomiju grada, pa bi, sigurno, prebacivanje materijalnih sredstava za podzemne autoputeve, ako takva sredstva uopće postoje, bilo uputnije za tunnelsku vezu ispod Vraca za buduće naselje Lukavicu.

Ovo tim prije što postoji jednostavna i mnogo realnija mogućnost vođenja saobraćajne obilaznice i preko Sedrenika i Grdonja u Sarajevsko polje, kao i mogućnost korištenja, uz odgovarajuća proširenja, postojeće napuštene trase uskotračne pruge preko Bistrika u Sarajevsko polje.

Ekološki aspekti i problemi zaštite okoline — imaju naročit značaj upravo za grad Sarajevo i njegov region, pa će biti obrađeni u nizu posebnih referata na ovom savjetovanju. Naročito je važno obratiti pažnju na ekološke probleme ne samo grada nego i regiona, jer mnoga naselja u regionu koriste iste resurse i izazivaju ista zagađenja kao i sam grad.

Da bi se u budućnosti definitivno riješilo pitanje deponije i štetnih *samoupala smetlišta* bilo bi potrebno predvidjeti lokaciju za buduću izgradnju stanice za spaljivanje smeća, u vezi s nekom toplanom ili sličnim postrojenjem.

Kao najhitniji zadatak zaštite postavlja se *nužnost hitnog uklanjanja zagađivača*, kuća i naselja, *iz zaštitnog područja vodovoda*.

Mogućnosti rekreacije i sporta su u Sarajevu vrlo oskudne, iako postoje vrlo povoljni prirodni uslovi za njihov razvoj.

Sarajevo ima najmanje zelenih površina na jednog stanovnika među svim našim većim gradovima, tri puta manje nego Ljubljana ili Banja Luka, 2/5 manje nego Zagreb. Uprkos tome još uvijek se produžava praksa raubovanja oskudnih zelenih površina za bogate i moćne investitore.

Tako je nestalo zelenih površina na Mejtašu, parka u centru grada za zgradu Jugobanke, zelenila gradske vrtlarije za izgradnju naselja koje se ironično naziva »Park«, nestalo je nekadašnjih igrališta Skenderije, Kovačića, Grbavice, zapuštena su nekadašnja plivališta i dječja igrališta Bembaša, Jezero i Kovačići, a nestaće i mnogih drugih ako se ovako produži. Mnoge

zelene bašte u padinskim dijelovima grada, po mahalama, su isječene da bi se na njihovom mjestu izgradili oni bezlični stambeni blokovi, kao što je slučaj s divnim voćnjacima u Prijepoljčevoj ulici, u Ulici Miloša Obilića i dr.

Potrebno je da se u slučaju rušenja dotrajalih zgrada njihova gradilišta ne pretvaraju u gradilišta za nove stambene blokove nego u slobodna dječja igrališta, da se napuštena groblja revaloriziraju i parkiraju sa svim potrebnim pijetetom i pretvore u parkovske površine, da se sportska igrališta, stvorena solidarnim troškovima svih građana, dadnu za široku upotrebu masovnim sportskim društvima, a ne samo za monopolističko korištenje pojedinim fudbalskim klubovima, da se svi slobodni prostori oko stambenih zgrada urede i održavaju kao dječija igrališta.

Potrebno je produžiti *šetnu stazu* stvorenu na lijevoj obali Miljacke sve od Alipašina polja preko Hrasna — Vrbanje — Toplika — Alifakovca — Kozje ćuprije — starog puta do Darive — a odatle bilo prema Vijećnici ili preko Vasina hana — Sedrenika — Jagomira do Zetre. To je upravo fantastična šansa koja ni u kojem slučaju ne bi smjela zanemariti niti dozvoliti podizanje bilo kakvih objekata koji bi se tomu ispriječili.

Bliža i udaljenija izletišta pružaju iznimne mogućnosti za razvoj planinarstva, sporta, lova, i nužno je zaštititi ih od uzurpacija, urediti kao izletišta, djelomično uz naplatu, radi održavanja. Naročito je potrebno energično spriječiti i ukinuti samovoljne seljačke uzurpacije tih terena, ukloniti ograde od bodljikave žice i osloboditi pristupe obalama vodotoka.

Objekti zimske olimpijade — pojačavaju šanse za razvoj rekreativnih i sportskih aktivnosti ali istovremeno nameću i obaveze za njihovo čuvanje i efikasno korištenje. Očekujemo da će na ovom skupu biti prikazan i niz posebnih referata o problemima zaštite šuma, flore i faune, lova i ribolova, od strane mjerodavnih referenata.

Energija — problem ravnoteže između života i razvoja grada s jedne strane, a raspoloživih energetske izvora s druge strane, predstavlja jedan od suštinskih problema prostornog razvoja grada i regiona, pa u tom pogledu očekujemo adekvatne referate na ovom skupu.

Putevi donošenja odluka o razvoju, njihovog provođenja u život, usklađivanja mnogobrojnih izukrštanih interesa među faktorima razvoja, usklađivanje sa zakonskim principima i donošenje novih propisa i sl. zahtijevaju efikasno učešće pravnika, sociologa i politologa u toj aktivnosti.

Koji su putevi izgradnje socijalističkih samoupravnih odnosa u gradu i regionu i stvaranja socijalističkog samoupravnog prostora u toku prostornog razvoja grada i regiona? To su pitanja na koja će pravници, sociolozi, politolozi i drugi specijalisti tražiti odgovore.

Kako osigurati sveobuhvatnu koordinaciju svih faktora razvoja u gradu i regionu na bazi sporazumijevanja i saradnje?

Kakve ustanove i organe će biti potrebno stvoriti da se omogućí planiranje, realizacija planova i njihovo neizbježno mijenjanje i prilagođavanje u toku dugogodišnjeg razvoja?

To su takođe pitanja koja će trebati rješavati i zbog kojih smo zamolili mjerodavne naučne radnike iz tih oblasti da uzmu učešća u ovom našem skupu, jer je problematika prostornog razvoja multidisciplinarna i traži stalnu saradnju svih naučnih disciplina.

*
* *

U ovom svom uvodnom referatu nastojao sam da u zbijenom tekstu međusobno povežem mnogobrojne aspekte problematike prostornog razvoja grada i regiona, koji će biti detaljnije i stručnije prikazani u referatima specijalista. Tako je ovaj referat više nabrojanje pojedinih problema a samo u manjoj mjeri, i iznimno, izlaganje mojih vlastitih gledanja na pojedine probleme.

U želji da koncentrišem pažnju na buduće probleme razvoja naglašavao sam pretežno dosadašnje propuste u razvoju. Međutim, takav kritički stav ne smije nam ni na čas zamračiti vidike i odvratiti pažnju od dosadašnjih uspjeha koje je grad postigao u svom razvoju od oslobođenja do danas, uprkos mnogobrojnim i neizbježnim teškoćama rasta s kojim se sukobljavao. Grad, pa i region, od prije 35 godina i danas — to su dva aglomeraciona, društvena i kulturna fenomena koje je teško i uspoređivati!

Ozbiljnost i veličina zadataka pred kojim se nalazimo samo su znak ohrabrenja za prodor u svjetliju budućnost grada i regiona.

Problemi pred kojim se nalazimo su mnogobrojni, kompleksni i nesavladivi bez multidisciplinarnog naučnog pristupa i bez primjene modernih naučnih metoda, koje nam danas stoje na raspolaganju. U tome je velika razlika u mogućnostima naučnog rješavanja razvojne problematike kojim ljudi ranije nisu raspolagali.

Nameće se potreba izrade i realizacije jednog osnovnog razvojnog strateškog projekta grada i regiona, koji će spriječiti ponavljanje ranijih propusta i otvoriti puteve racionalnog prostornog razvoja.

Uza svu neizbježnost pridržavanja konkretnih uslova i naučnog pristupa problematici, ne smije se ni u jednom času dozvoliti da samo suha naučna analiza gospodari kreativnim impulsima stvaralaca. Ne samo tehnološki nego i humani pristup razvoju, razvijanje humanih i duhovnih komponenti razvoja, mobilizacija svih moralnih potencijala za postizanje viših ljudskih ciljeva — osiguraće postizanje onih kvaliteta s kojim će se grad Sarajevo i njegov region uključiti u razvojne tokove XXI stoljeća, od kojeg nas dijeli kratki razmak od 20 godina.

Neka cvate, raste i razvija se naš grad Sarajevo i njegov region, na procvat cijele naše domovine — samoupravne SFRJ!